

ESKİ TÜRKÇE +LI EKİ ÜZERİNE

Erdem Uçar*

Özet

Şimdiye kadar yapım eki olarak değerlendirilen +*li*, aslında cümlede 'syntactic' bir işleve sahip bir hal ekidir. Makalede, +*li*'nin işlevleri, Eski Türkçe metinlerden tespit edilen örneklerle ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, +*li* eki, birliktelik ve bağlama hali.

Abstract

Suffix +*li* that was considered as derivative suffix till now, is actually a case marker having a syntactic function. In this paper, the functions of +*li* are analyzed in details with examples in Old Turkic Texts.

Key Words: Old Turkic, suffix +*li*, comitative and connective case.

Eski Türkçe metinlerin tercümesinde ve anlaşılmasında, eklerin kelimelere ve cümlelere yüklediği anlamın çok dikkatli tespit edilmesi, Eski Türk filolojisi çalışmalarının gramer yönüne bakan önemli taraflarından biridir. Günümüze değin, Eski Türkçe için birkaç müstakil gramer hazırlanmışsa da Eski Türkçenin şekilbilgisi sorunlarının tamamen çözüldüğünü söylemek için vakit daha erken olsa gerek. Zaten, son yıllarda artan Uygurca metin neşirleri, Eski Türkçenin şekilbilgisi ve kelime dünyasına yönelik yeni monografilere kapının hâlâ açık olduğunu bize göstermiştir.

Makalemizde, şimdiye kadar üzerinde kısaca durulan, ama etraflıca incelenmemiş +*li* ekine dair bazı tespitler yapmaya çalışacağız. Ek hakkında şimdiye kadar ileri sürülen görüşleri şöyle özetleyebiliriz:

Ahmet Cevat Emre +*li*'yi sıfat yapan +*li*'den ayırıp iki ekin anlamca farklı olduğunu belirterek +*li* morfeminin "anlam kategorisinin [işlevi ?] birleştirmek" olduğunu (1943: 175-176) söyler. Tahsin Banguoğlu (1995: §157) ve Andrey Nikolayeviç Kononov (1941: §135) ekin ikilemeler yapma işlevine değinir.

Willi Bang Kaup, +*li* ekinin umumiyetle birbirine zıt iki unsuru birleştirdiğini (1980: 10-11) ifade eder. Annemarie von Gabain, ekin kelime gruplarında kelimeleri birbirine bağladığından (1988: §361) bahseder. Talat Tekin, Orhon Türkçesi Gramerinde +*li*'nin iki kelimeyi birleştirip 'coordinate construction' yaptığını ifade ederek, eki 'coordinating conjunctive suffix' (1968: 124-125) olarak tanımlar. Başka bir makalesinde de eki, 'correlative conjunctive suffix' (Tekin 1991: 358) olarak adlandırır. Semih Tezcan, ekin tekrarlarında

* Yard. Doç. Dr., Gediz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Seyrek Beldesi, Menemen/İzmir 35665, erdem.ucar@gediz.edu.tr; merdemu@gmail.com.

kullanıldığını, eklendikleri kelimelerin 've', 'hem ... hem' anlamını veren bağlaç görevinde olduğunu (1983: 146b) ifade eder.

Martti Räsänen (1957: 104-105) ve Carl Brockelmann (1954: 119-121), ekin "Fast partikelartig zusammengehörige Paare" [birbirine bağlı çiftler yapan edata takın] işlevini yerine getirdiğini belirtir ve ekin Willi Bang Kaup gibi *il-i* 'anhangen' [asmak, bağlamak] zarf fiilinin kısalmasıyla teşekkül ettiğini düşünür. James Russell Hamilton, eki "Yığılma anlamı veren ya da bildirme (copulatif) özelliği olan ve nesnelere çift ya da dizi halinde belirtmekte kullanılan, isimden isim eki" olarak tarif eder. Kaup, Räsänen ve Brockelmann gibi ekin kökenini *il-* 'takılı, bağlı, ekli, ilintili olmak' ile ilgili görür ve daha önce Carl Brockelmann tarafından ileri sürülen *-gII* ekinde de bu ekin mevcut olduğu fikrine iştirak eder (1998: 257).¹ Kaare Grønbech, *+II*'nin sıralamalarda kullanıldığını ve eklendikleri kelimelere 'hem ... hem, sadece ... değil, ... de, bir yandan ... diğer yandan, her ikisi ayrı ayrı, her ikisi birden' anlamı kattığını (1995: 101-105) ifade eder.

Muharrem Ergin, eki yapım ekleri başlığı altında inceleyerek şunları ifade eder: "Türkçede eskiden beri görülen ve birbirine yakın iki kelimedede çift olarak kullanılan bu ek bir arada bulunma ifade eder. İki nesnenin bir arada bulunduğunu, iki nesnenin beraber olduğunu, kısacası iki nesnenin meydana getirdiği topluluğu ifade eder. Yani iki nesne, iki isim arasında bir bağ vazifesi görür. Aşağı yukarı 've' manasına gelir. ... Batı Türkçesinde *g* ve *ğ*'sı düşen sıfat eki ile bu ek arasında şekil bakımından fark kalmamış, bunun neticesinde fonksiyonları da birbirine karıştırılmıştır. ... Eski Türkçede ek vokal uyumuna bağlı idi. Batı Türkçesinde ise tabii, karıştırıldığı sıfat ekinden farksız bir seyir takip etmiştir. Yani Eski Anadolu Türkçesinde yalnız yuvarlak vokalli olmuş, ondan sonra yeni devirlerde vokal uyumuna bağlanarak kullanıla gelmiştir"

(1972: §224).

Geoffrey L. Lewis, *+II*'yi *+IXg* menşei sıfat eki *+IX* ekinden ayırır, ekin karşıt anlamlı, zarf ve sıfat olarak kullanılan kelime çiftleri yaptığını (1967: 61) belirtir. Edhem Rahimoviç Tenişev, *I* morfeminden teşekkül eden ekler arasında *+II*'ya da yer verir ve *+II*'nin birliktelik işlevine değinir (1988: 105, 311). Jean Deny, ek hakkında şu tespitlerde bulunur: "Ekserisi ters ad 'antonyme'lerden ibaret olarak iki isimden yapılmış ve her ikisi de *-li* ekini almış az miktarda tabirler vardır ki bunlar bu halleriyle toptanlık 'totalité', umumilik 'généralité' veya çeşitlilik 'variété' kavramlarını taşırlar" (1941: §536).

Aslı Göksel ile Celia Kerslake'nin İngilizce olarak birlikte hazırladıkları gramerde *+IX* eki içinde değerlendirilen ekimizin *+II* ... *+II* şeklindeki çift kullanımının sıfat ve zarf yaptığı (2005: 64) ifade edilir. Zeynep Korkmaz, *+II* ekini *+IX*'nin içinde değerlendirir ve "Eş veya zıt anlamlı ikilemelere getirilen

¹ Kemal Eraslan, "Bilgilerimize göre, *+I*/*+li* unsuru edat değil, bağlama vazifesi olan bir ektir, isim fiil eki fonksiyonu kazanması mümkün değildir" (1980: 38-39) diyerek ekin *-gII* ile ilişkisini kabul etmemiştir.

+II/+IU ekleri, anlamı pekiştirilmiş ikileme sıfatları oluşturur” (2007: 54-55) tespiti-
tinde bulunur.

Marcel Erdal, Eski Türkçe yapım eklerini incelediği ve +II'ya yer vermediği eserinde, eki '*coordinative suffix*' (1991: 90) olarak adlandırır. *A Grammar of Old Turkic* isimli eserinde ise, eki '*antonymy and parallelism*' başlığı altında inceleyerek +II'lı isimlerin genellikle çift kelimelerle kullanıldığını, ama bazı örneklerde üçlülere de rastlandığını belirtir. Ekin iyelik eklerinden sonra, hal eklerinden de önce kullanıldığına dikkat çekerek, +II'lı kelime çiftlerinin hal eklerini paylaştığını ve teklik III. şahıs iyelik ekiyle birlikte kullanıldığında da bazı örneklerde '*pronominal +n+*'nin geldiğine işaret eder (2004: 166-167).

İbrahim Taş, eki "*eş görevli sözcükleri bağlayan bağlama eki*" (2009: 44-45) olarak tanımlayıp yapım eki kategorisinde inceler.

Zafer Önler, Türkiye Türkçesindeki +IX ekini incelediği çalışmasında "+IX ile türetilmiş sözcüklerin anlam özelliklerine bakıldığında, biçimsel bakımdan tek bir ek görünümüne karşın, köken olarak birden çok +IX ekinin varlığı akla gelmektedir" (2004: 2203) diyerek "Türkçede birarada bulunan iki şeyi anlatmak, hem ... hem bağlacının anlamını veren +IX ... +IX biçiminde kurulmuş ikilemeler bulunmaktadır. ... Türkçenin en eski metinlerinde[n] günümüze değin sürüp gelen bu ekin +IIG ekiyle bir ilgisi bulunmaktadır. ... Ancak zaman içinde bu ek ile sıfat eki olan +IX biçim benzerliği dolayısıyla kontaminasyona uğramış ve zaman zaman birbirinden ayırıt edilemez duruma gelmiştir. Örneğin irili ufaklı, sağlı sollu örneklerindeki ek sıfat ekinden ayrı olan hem ... hem anlamı veren ektir. Ama 'analı babalı büyütsün' cümlesindeki ekler ise sıfat ekleridir" (2004: 2207) diye belirtip "Türkçede çok farklı kategorilerdeki sözcüklerde addan ad yapım eki olarak görülen +IX ekleri{nin} üç farklı kökenden gelmektedir: 1. Eski Türkçede +IIG biçiminde görülen ve genellikle sıfat türetme eki olarak nitelendirilen +IX eki. ... 2. eli/ili ya da oğlu sözcüklerinin ekleşmesi sonucu ortaya çıkmış olan +IX eki. ... 3. Bir arada bulunan ve hem ... hem anlamındaki ikileme{k}ler kuran, Türkçenin en eski belgelerinden günümüze dek kullanılan +IX ... +IX eki" (2004: 2208) olduğunu ileri sürer. Deniz Abik, Eski Türkçede ikili kullanılan +II ... +II yapısı ile +IIg/+IUg sıfat eki taşıyan kelimelerle kurulmuş hendiadyoinlerin Türkiye Türkçesinde karıştığını belirterek, Eski Türkçedeki +IIg/+IUg [> +IX] sıfat eki ile kurulan ikilemelerin eş veya yakın anlamlı, +II ... +II yapısı ile kurulan ikilemelerin de zıt anlamlı ve vurgulu olduğu sonucunu çıkarmış ve iki ekin birbirine karışmasının bu şekilde önlenebileceğini (2010: 1-20) ileri sürmüştür².

² +IX (< +IXg), Eski Türkiye Türkçesinde büyük ölçüde sadece yuvarlak ünlülü olarak kullanılmış ve dudak uyumuna bağlı olmadan +IU > +IX gelişimini XVIII. yüzyılın sonlarında gerçekleştirmiştir (Kartallıoğlu 2011: 386). Türkiye Türkçesindeki +II ... +II yapısı ile kurulan ikilemeler, +IXg kaynaklı olabilir mi? Zira +IX'nın zıt anlamlı karşıtının +sXz olduğu (Cin 2004: 19) malumdur ve Eski Türkçeden beri +sXz ile kurulan ikilemeler +IXg ile kurulan ikilemelere analogik bir tesir göstermiş olabilir mi?

Hal (*case*), cümlede isimlerin üzerine gelen çekimli işaretleyiciler olup cümlede gramatikal (veya '*syntactic*') ilişkiler kurar (Blake 2004: 47-48). Kanaatimizce, *+II* Eski Türkçede '*syntactic*' bir işleve sahip, cümle unsurlarının birbirleriyle ilişkisini sağlayan (*agreement*), çekimli kelimelerle kullanılan bir gramerlik (Bussmann 1998: 62b-63b) unsurdur. Eklendiği kelimeler, birliktelik (*comitative*)³ ve bağlama (*connective*) hali⁴ görevinde olup cümlede zarf vazifesi görür. Yakutçadaki *+l̥n* gibi cümleye '*zusammen mit*' (Marek Stachowski 1995: 553)⁵ ile 've, hem ... hem' anlamı katar:

Orhon Türkçesinden verdiğimiz şu örnekte, *+II*, bağlama hali işlevindedir:

... Yoguru sü yorıp *tünli künli* yiti ödüşke subsuz keçdim (Tekin 1998: 76-77) [Bilge Kagan Güney Doğu] "geçerek ordu (ile) yürüyüp gece ve gündüz yedi vakitte susuz [araziyi] geçtim".

Uygurcada *+II* şeklinde ve sadece düz ünlülü olarak görülen ek, birliktelik ve bağlama hali vazifesi yüklenmiştir:

Altılı ikili teginçsizlerte istim turguluk "Ich ständig in den sechs und zwei Zuständen ... sein muss" (Zieme 1985: 13/135).

Altılı törtli bumi orunlarınqızqa ... yinçürü töpön yükünü teginürm(e)n "vor Euren sechs und vier Bhūmi-Orten ... niederwerfen" (Zieme 1985: 56/6).

Azlı saranlı nizvanig ötgürü toplu umazlar "Wenn sie so auch die Gier- und Geiz-Leidenschaft (Skr. *kleśa*) besiegen, können sie (doch) nicht durchdringen (Hend.)" (Hazai-Zieme 1971: D/169-170).

Azlı üküşli busınıg aruşı arqağı kirtgünc ol "Der Almosen, wenig oder viel Kette und Schuss sind ..." (Zieme 1985: 15/29).

Emgekli térkinli yörüglerig ... öni adrımadın "die Prinzipien ‚Leid‘ und ‚[Leid-]Ansammlung‘ ... ohne sich vom Sein zu trennen" (Röhrborn 1996: 533-537)

[UW: 371a].

Kamag *tnl(i)gı tınsızlı* iki törlüg ed tugar b(e)lgürer (Oda 2010: 322) "Bütün canlı ve cansız [varlıklar] birlikte iki çeşit eti meydana getirir²".

Kurug *toklı başlıgı kolli budlı* süngüklüg kuguş [k]apka yörglip "Mit trockenem Schädel-Haupt, Arme und Beine knöchlerig, mit einem Ledersack umwunden" (Zieme 1985: 17/2).

³ İngilizce *comitative* < Latince *comitatus* 'eşlik, ortaklık' hali, bir kişi veya eşyanın birlikteliğini gösterir ve Fin-Ugor dillerinde görülür (Bussmann 1998: 82b).

⁴ Birliktelik ve bağlama işlevlerinin aynı morfemde birleşmesi Korecede de görülen bir durumdur. Krş. Sohn 1999: 339-340.

⁵ Birliktelik hali, Orhon ve Yenisey yazıtları ile Mani metinlerinde *+IIgU/+IIgUn* şeklinde ilk olarak Talat Tekin tarafından tespit edilmiştir. Tekin, *+IIgUn*'un *+IXg* sıfat eki ile vasıta hali eki *+n*'nin birleşmesinden meydana geldiği görüşünü kabul etmemiş, ekin *+IIgU* ile *+n* vasıta hali ekinin meydana geldiğini ileri sürmüştü, *+IIgU*'nun yapısı hakkında bir fikir yürütmemiştir (1991: 355-359). Bize göre, *+IIgU* eki, *+II* ile *+(A)gU* topluluk adları yapan (Erdal 1991: 90) yapım ekinin birleşmesinden meydana gelmiş olmalıdır. *+II*'nin birliktelik işlevi ile *+(A)gU*'nun topluluk adı yapma fonksiyonu böyle bir birleşimi pekiâlâ mümkün kılmaktadır.

M(e)nli kişili adkanmakıg yörügde bilmezler *erürli ermezli* adırtıg “den Unterschied von ‚wahr‘ und falsch in seiner Bedeutung (?) nicht kennen”

(Röhrborn 1996: 286–288) [UW: 445b].

Menli kişili körümüg ançada témin ötgürürler “Diejenigen, welche die Ansicht vom Ego und vom Menschen entfernen (Hend.) können” (Hazai-Zieme 1971: D/269–271).

Nej ay *t(e)nrili aydınlı* teg adırmazlar “... [kann] man nicht trennen, wie Mond und Mondschein [nicht zu trennen sind]” (Arat 1991: 156/13) [UW: 314b].

Ölli kuruglı kértü tözte tüpi bir *uçmaklı yorımaklı* erdöktegte tözi bir nom tözinte yaramaz ol bo témek sav “Das Feuchte und das Trockene haben in der wahren Wesenheit (= in Wirklichkeit) einen Grund. Fliegen und das Laufen haben in der Soheit (Skr. *tathatā*) eine Wurzel. In Bezug auf die Wesenheit des *dharma* ist es nicht angemessen, ‘das’ und ‘dies’ zu sagen”

(Hazai-Zieme 1971: D/202–204).

Yértinçüli kog *kıçmıklı* negü bir *tüşinli tıltagınlı* ermez “Die Welt und die Staub-Atome, [wodurch werden sie eins?] Ihre Frucht und ihre Ursache [sind auch gleich]” (Hazai-Zieme 1971: D/278–280).

İsmin çekimli (*inflectional*) birden fazla hal işaretleyicisi (*case marker*) taşınması Hurrice, Urartu dilleri, günümüz Kafkas dilleri, Avustralya dilleri (Plank 1995) ile Altay dillerinden Moğolcada (Poppe 1992: 99–100) ve Mançu Tunguz dillerinde (Kamil Stachowski 2005: 431) görülen bir durumdur. ‘*Suffixaufnahme*’ veya ‘*double case*’ olarak adlandırılan, iki hal ekinin cümlede aynı kelime içinde kendi vazifelerini yerine getirdiği birden fazla hal ekli kullanımlar (Blake 2004: 102–103) Eski Türkçede⁶ ve Türkiye Türkçesinde⁷ de görülür.

Aşağıda, Orhon Türkçesinden tespit edilen örneklerde +II, eksiz (+Ø) yükleme hali ile beraber kullanılarak bağlama hali işlevinde ortaya çıkmıştır:

... *İnili eçili* kıkşürtükün üçün ... Türük bodun illedük ilin içginu idmiş (Tekin 1998: 40–41) [Kül Tigin Doğu 6] “... erkek kardeşleri ve ağabeyleri birbirine düşürdüğü için ... Türk halkı, kurduğun devletin elden çıkıvermiş”.

... Turuk *bukalı* semiz *bukalı* irakda bölser “Wenn man aus der Ferne versucht zwischen einem mageren Ochsen und einem fetten Ochsen zu unterscheiden” (Rybatzki 1997: 44–45, 84) [Tonyukuk Batı 5–6]⁸.

⁶ Krş. *biziñtekiçe* (Erdal 2004: 169); *barmışlarnıñımta* (Erdal 2004: 169); *öñrekilerniñde* (Erdal 2004: 170), vs.

⁷ *seninle, onunla, bununla*, vs. gibi örneklerdeki +(y)IA vasıta hali ekinin önüne ilgi hali ekinin gelmesini göz önünde bulunduran kimi dilciler, +(y)IA vasıta hali ekini tam bir hal eki olarak düşünmez (Korkmaz 2007: 318). Hâlbuki buradaki kullanım tipik bir ‘*suffixaufnahme*’ örneğidir. Kamil Stachowski, Yakutçada görülen bu dil hadisesini ‘*compounding case suffix*’ olarak adlandırmış ve bu hadiseyi Mançu Tunguz dillerinin Yakutça üzerindeki tesirine bağlamıştır (2005: 429, dip. 1 ve 432–432). Eski Türkçedeki ‘*double case*’ örnekleri dikkate alınarak Yakutça ve Dolgancadaki Mançu Tunguz tesiri görüşü tekrar değerlendirilmelidir.

⁸ Volker Rybatzki’nin *böl-* fiiline verdiği anlam doğru olmakla beraber, cümlenin izahlı anlamını İgor Kormuşin göstermiştir: “*Uzaktan zayıf boğalarla semiz boğaları ayırt edebilen*” (2007: 268).

Birliktelik / bağlama + yükleme, birliktelik / bağlama + yönelme, birliktelik / bağlama + bulunma hali ile beraber Yakutçadaki gibi ‘Suffixkomposita’ (Marek Stachowski 1995: 554) oluşturur ve +II’nin üzerine gelen hal ekini +II’lı yapılar paylaşır:

Bo nom bitigig üç kata okuzun *kızlı küdegülike* (Oda 2010: 344) “Gelin ve güveye birlikte bu sütray₂ üç kez okusun”.

Bodili bodi ermezlig ömezler (Kaya 1994: 291/23) “Dharma ve dharmasızlığı birlikte düşünmezler”.

Emgekli meñili yme ürlükli ürlüksüzli inçip m(e)nli mensizlide ulatı üküş telim nomların bir yme ermez (Kaya 1994: 334/18-21) “Leid und Freude ... Ich und Ich-losigkeit und die übrigen vielen₂ Dharmas” (UW: 370b).

İgitli kértülig kéng kör[ü]p birikdürgeli uyur “one will be able to widely observe falsehood and truth and bring them to agreement” (Yakup 2010: C/405-406); “Dann kann man das Falsche und das Wahre genau sehen und (es) in Übereinstimmung bringen” (Hazai-Zieme 1971: D/163-164).

Kamag kişili t(e)ñrilike küsegülük körüsegülük bolsunlar (Kaya 1994: 118/20-21) “Bütün insanlar ve tanrılara birlikte özlem₂ çeksinler”.

Ötrü iraktın ok erksinür kişili t(e)ñrilide “Then he will exercise power among human beings and gods” (Yakup 2010: B/360-361).

Sansarlı nirvanlıda öñi üdrülüp (Kaya 1994: 373/4-5) “Samsāra ve nirvānadan beraberce ayrılıp”.

T(e)ñri t(e)ñrиси burhan y(a)rılıkamış t(e)ñrili yérlite (Oda 2010: 02) “Tanrı tanrısı Buddha hem yerde hem gökte buyurmuş”.

Uygurcada ‘Suffixkomposita’, Yakutçadan farklı olarak birliktelik / bağlama + ilgi haliyle⁹ de oluşturabilir:

Turkaru uzatı *t(e)ñrili yalañgoklınıñ* arasın₂ tugup (Kaya 1994: 85/21-22) “Her zaman₂ tanrı ve canlıların arasında birlikte doğup”.

Ulug kuvragınıñ *t(e)ñrili yalañgoklınıñ* edgülüg asıglığı için (Kaya 1994: 79/17-19) “Büyük topluluğun, tanrı ve canlıların, iyiliği ve faydası için”.

Ulug samadi *dyanlı ulug bilge biligliniñ* tayakına aşnuki iki etözler b(e)lgülüg bolur (Kaya 1994: 68/21-23) “Büyük *samādhi* derinleşmesi ve büyük hikmetin desteğine birlikte önceki iki beden alâmet olur”.

Üzülmekli öçmekliniñ üzülmemek öçmemekniñ yme tuyup bilip “Des Abgeschnittenwerdens und des Erlöschens sowie des Nicht-Abgeschnittenwerdens und des Nicht- Erlöschens muss man verstehen” (Hazai-Zieme 1971: D/250-252).

Birliktelik/bağlama halinin üzerine yükleme hali geldiğinde bazen çokluk ekli kullanımlar da görülür:

⁹ İlgi hali ekini, “Adların sözdizimi içinde birçok öğeyle bağlantı kurmalarını sağladığı” (Kahraman 2011: 396) için ve “neye bağladığını değil, neyi bağladığını, nasıl bağladığını, hangi görevle bağladığını önemseyip” (Kahraman 2011: 396) bir hal eki olarak değerlendirmek gerekir. Birliktelik+ilgi şeklindeki birleşik hal çekimi Moğolcada (Poppe 1992: 100) karşımıza çıkar.

Kişili kişi *ermezlilerig* berü okıgalı ötünüp kelürgeli küseser “Menschen und Nicht-Menschen herbeirufen und kommen lassen will” (Zieme 2005: D/044-045).

+II eki, vasıtalık bildiren *birle*, *üze* gibi edatlarla ve *ikigü birle*, *üçegü* gibi sözlerle beraber birliktelik hali işlevindedir:

Adınka tayaklıg *tözli* bir kşan üdün turmış *könüllü ikigü birle* bolar “Die Natur des Anlehns an Anderes und die für einen Augenblick entstehende Ansicht” (Hazai-Zieme 1971: D/155-157).

Barlı yoklu birle kéterser “Wenn man (die Auffassung) des Seins und (die Auffassung) des Nicht-Seins entfernt” (Hazai-Zieme 1971: A2/33-34).

Kaçan *kişili nomlu ikikigüni* tarkarsar “Wenn man (den Begriff) ‘Mensch’ und (den Begriff) ‘Lehre’ (Skr. *dharma*), beide, aufgibt” (Hazai-Zieme 1971: A2/32-33).

Kazmış karımlıg oksuz *yollı körümlü üze* süvritmiş “die eine geschärfte Kampfstätte des ununterbrochenen Weges und der (rechten) Anschauung hat” (Zieme 2005: H/202-204).

Kişili t(e)ngrili ajunıta kelir barır “One come and go between the forms of god and human being” (Yakup 2010: G/010-011).

Kökli yağızlı içinte *y(a)ruk yaltrık yaltırtı* (Kaya 1994: 630/18-20) “Gökyüzünde ve yeryüzünde (birlikte) ışık₂ parladı”.

Tınl(ı)glı nomlu ikigü bir ikintike süyeşürler “Beide, Lebewesen und *dharma*, stützen einander” (Hazai-Zieme 1971: D/127-128).

Tınl(ı)glı nomlu ikigü birle çın erti erser “Wenn beide, Lebewesen und *dharma*, wahr wären” (Hazai-Zieme 1971: D/135-136).

Tınl(ı)glı nomlu ikigüni birle kitergü ol “Mensch und Lehre (*dharma*) beide zusammen sind zu entfernen” (Hazai-Zieme 1971: D/177-178).

Tınl(ı)glı nomlu ikigü birle yok “Sowohl Lebewesen, als auch Lehre (*dharma*), beide gibt es nicht” (Hazai-Zieme 1971: D/34).

Bazı örneklerde üç unsura da ek getirilerek birliktelik hali ifade edilir:

Tınl(ı)glı yapıglı uğuşlı üçegü atları üze öni ol tözleri neñ öni ermez “Die Lebewesen, die Gruppen (*skandha*) und die Elemente (*dhātu*), (diese) drei, sind ihren Namen nach verschieden, ihre Wurzeln sind jedoch nicht verschieden” (Hazai-Zieme 1971: D/68-70).

Edgü *üninli t(e)ngrili kişilig* yavalturtı (Kaya 1994: 485/17-18) “İyi ses ile birlikte tanrı ve insanları beraberce ehlileştirdi”.

Eski Türkçede, +II, iyelik ekleriyle beraber kullanılınca diğer hal ekleri gibi zamir n’li olarak kullanılmıştır, ama bu bütün örnekler için geçerli değildir:

Tüşinli tıtağınlı ... “Ihre Frucht und ihre Ursache [sind auch gleich]” (Hazai-Zieme 1971: D/279-280).

Sonuç

Eski Türkçe +*ll* eki, ‘*syntactic*’ bir işleve sahip, cümle unsurlarının birbirleriyle ilişkisini sağlayan (*agreement*), çekimli olarak kullanılan bir hal eki olduğu için yapım eki olarak değerlendirilmesi doğru değildir. Ek, modern Türk lehçelerinde de karşımıza çıkar¹⁰ ve bunlarda da yapım eki karakterinde değil, hal eki karakterindedir. Marcel Erdal’ın *Eski Türkçenin Grameri*’nde +*ll* ekini ‘*nominal inflexional*’ bölümünün alt başlığı içinde incelemesi oldukça isabetlidir. Ancak +*ll*, Eski Türkçede birliktelik ve bağlama hali olmak üzere iki işlevi de yüklediği göz önünde bulundurulmalıdır.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- ABİK, A. Deniz (2010). “(İsim1 + Li/+Lu) (İsim2 +Li/+Lu) Kuruluşundaki İkilemeler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 17/2, Ankara: 1–20.
- ARAT Reşit Rahmeti (1991). *Eski Türk Şiiri*, III. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BANG KAUP, Willi (1980). *Berlin’deki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (1928–1934)*, Çev. Şinasi TEKİN, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1995). *Türkçenin Grameri*, 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAZIN, Louis (1987). *Introduction à l’étude pratique de la langue Turque*, Paris: Librairie d’Amérique et d’Orient.
- BLAKE, Barry J. (2004). *Case*, Second Edition, Cambridge: Cambridge University Press.
- BROCKELMANN, C[arl] (1954). *Osttürkische Grammatik der Islamischen Literatursprachen Mittelasiens*, Leiden: E. J. Brill.
- BUSSMANN Hadumod (1998). *Routledge Dictionary of Language and Linguistic*, Translated and Edited by Gregory TRAUTH and Kertsin KAZAZI, London and New York: Routledge.
- ÇENGEL, Hülya Kasapoğlu (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

¹⁰ Kırgızcada “iki ismin veya nesnenin beraber olduğu” (Çengel 2005: 115) ve Karakalpakçada, “birbirinin dengi veya karşıtı olan kelimelerde çift olarak kullanıldığı” (Uygur 2001: 35) söylenirse de buradaki kullanımlar da ekin birliktelik ve bağlama hali görevinde olduğunu gösterir. Türkmencede, +*ll* birliktelik hali işlevini muhafaza etmiştir. Ekin *iki* sözüyle beraber kullanımı birliktelik hali görevindedir, ancak Larry Clark, bu durumu sıfat eki (attribute suffix) +*ll*’nin bağlayıcı unsur olması olarak değerlendirir ve eki ‘*connection conjunction*’ olarak tanımlar (1998: 438, 692): “Çarı ağa iki adamı atalı gız ikisine çây tayyârlamaga gönâncılığa îberdi (Clark 1998: 438) “Çarı Ağa, iki adamı baba ve kıza [birlikte] yer hazırlamak üzere mezarlığa gönderdi”. *Eneli gız ikisi* Mırâdıñ yolıña iki tamdır çörek yapıdılar (Clark 1998: 438) “Ana kız ikisi [birlikte], Murat’ın seyahati için iki tandır çöreği yaptı”.

- CİN, Ali (2004). "Türkçede +sIz +sUz Eki Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 2004/I-II, Ankara: 19-44.
- CLARK, Larry (1998). *Turkmen Reference Grammar*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- DENY, Jean (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul: Maarif Vekaleti.
- EMRE, Ahmet Cevat (1943). *Türkçede İsim Temelleri*, Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdemleri, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.
- ERASLAN, Kemal (1980). *Eski Türkçede İsim-Füller*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, a functional approach to the lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: E. J. Brill.
- ERGİN, Muharrem (1972). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- GABAIN, Annemarie von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet AKALIN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÖKSEL, Ash; Celia KERSLAKE (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*, London and New York: Routledge.
- GRÖNBECH, K[aare] (1995). *Türkçenin Yapısı*, Çev. Mehmet Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HAMILTON, James Russell (1998). *Dunhuang Mağarasında Bulunmuş Buddhacığa İlişkin Uyğurca El Yazması: İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Çev. Vedat KÖKEN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HAZAI, Georg; Peter ZIEME (1971). *Fragmente der uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gāthās des Meisters Fu" nebst einem Anhang von Taijun Inokuchi*, Berliner Turfantexte I, Berlin: Akademie Verlag.
- HOVDHAUGEN, Even (1975). "The Mongolian Suffix LIG and Its Turkic Origin", *Researches in Altaic Languages*, Papers Read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Held in Szeged, August 22-28 1971, Edited by Louis LIGETI, Akadémiai Kiadó, Budapest: 71-77.
- KAHRAMAN, Tahir (2011). "Çağdaş Türkiye Türkçesinde Ad Çekim Eklerinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri", *Türk Gramerinin Sorunları*, Birleştirilmiş 1. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 390-425 [Tartışma: 410-425].
- KARTALIOĞLU, Yavuz (2011). *Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni (16, 17 ve 18. Yüzyıllar)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KONONOV, A[ndrey] N[ikolayeviç] (1941). *Grammatika Turetskogo Yazıka*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

- KORKMAZ, Zeynep (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORMUŞİN, İgor (2007). “Semiz Buka Turuk Buka Teyin Bilmez Ermiş’ Sözünde Tonyukuk Kimi ve Neyi Kastetmiştir?”, 46. *Uluslararası Sürekli Altayistik Konferansı (PIAC) Bildirileri (22–27 Haziran 2003)*, Altay Dünyasında Gündelik Hayat, Yayına Haz. Gülzemin Özrenk AYDIN, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 263–269.
- LEWIS, Geoffrey L. (1967). *Turkish Grammar*, Oxford–New York: Oxford University Press.
- ODA, Juten (2010). *A Study of the Buddhist Sūtra Called Säkiz Yükmäk Yaruk of Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrimış in Old Turkic*, Kyoto: Hōzōkan.
- ÖNLER, Zafer (2004). “Türkçede +IX Eki”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 2004*, C. II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 2003–2208.
- PLANK, Frans (1995). *Double Case, Agreement by Suffixaufnahme*, New York: Oxford University Press.
- POPPE, Nicholas (1992). *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, Çev. Günay KARAĞAÇ, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- RADLOV, V. ve S. E. MALOV (1913–1917). *Suvarṇaprabhāsa*, (Sutra zolotogo bleska), tekst’ uygurskoy redaktsii, izdali V. V. Radlov i S. E. Malov, I–IV, Bibliotheca Buddtica: XVII, St. Petersburg; XV+723. I–II: 1913, III–IV: 1914, V–VI: 1915, VII–VIII: 1917.
- RÄSÄNEN, Martti (1957). *Materialien zur Morphologie der turkischen Sprachen*, Helsinki: Studia Orientalia.
- RÖHRBORN, Klaus (1977–1998). *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung 1–6, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- RÖHRBORN, Klaus (1996). *Die alttürkische Xuanzang–Biographi VIII*, nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain, Hrsg. übersetzt und kommentiert, Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- RÖHRBORN, Klaus (2010). *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I. Verben, Band 1: ab– — äzüglä–, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- RYBATZKI, Volker (1997). *Die Toñuquq–Inschrift*, Szeged: Studia Uralo–Altaica.
- Skr. Sanskritçe.
- SOHN, Ho–Min (1999). *The Korean Language*, Cambridge: Cambridge University Press.
- STACHOWSKI, Kamil (2005). “On Compound Cases in Yakut and Dolgan”, *Studia Turcologica Cracoviensia*, Vol. 10, Kraków: 429–436.
- STACHOWSKI, Marek (1995). “Der Komitativ im Jakutischen und Dolganischen”, *Analecta Indoeuropaea Cracoviensia*, Kurylowicz Memorial Volume, Ed. Wojciech SMOCZYŃSKI, Part I, Kraków: 553–559.

- TAŞ, İbrahim (2009). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Talat (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University Publications.
- TEKİN, Talat (1991). "The Comitative Case in Orkhon Turkic", *Altaica Osloensia: Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference (Oslo, June 12-16, 1989)*, Edited by Bernt BRENDAMOEN, Norwegian University Press, Oslo: 355-359.
- TEKİN, Talat (1998). *Orhon Yazıtları*, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, 2. Baskı, İstanbul: Simurg Yayınları.
- TENİŞEV, E[dhem] R[ahimoviç] (1988). *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov*, Morfolojiya, Moskva: Akademiya Nauk SSSR.
- TEZCAN, Semih (1983). "Uygurca", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXIII, Millî Eğitim Basımevi, Ankara: 141b-148a.
- TÜRKÇE SÖZLÜK (2009). [Haz.] Şükrü Haluk AKALIN, Recep TOPARLI, Nevzat GÖZAYDIN, Hamza ZÜLFİKAR, Mustafa ARGUNŞAH, Nurettin DEMİR, Belgin Tezcan AKSU, Beyza GÜLTEKİN, 10. Baskıdan Yapılan Tıpkıbasım, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UW: Bk. RÖHRBORN (1977-1998).
- UYGUR, Vedat Ceyhan (2001). *Karakalpak Türkçesi Grameri (Fonetik, Morfoloji, Sentaks)*, Denizli.
- YAKUP, Abdurishid (2010). *Prajñāpāramitā Literature in Old Uyghur*, Berliner Turfantexte: 28, Turnhout (Belgien): Brepols Publishers.
- ZIEME, Peter (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berliner Turfantexte 13, Berlin: Akademie Verlag.
- ZIEME, Peter (2005). *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*, mit 193 Abbildungen auf 95 Tafeln, Berliner Turfantexte 23, Turnhout (Belgien): Brepols Publishers.